
Вчені та наукові спільноти

З.О. Шиліна

Академік О.Г. Гольдман. Роки заслання

Наведено маловідомі обставини життя й діяльності Олександра Генріховича Гольдмана в тяжкі роки заслання. Відмічено, що допомогло йому вижити й повернутись до науково-викладацької роботи.

У статті А.М. Глебової та Ю.О. Храмова „А.Г. Гольдман — основоположник фізики і техніки напівпровідників в Україні” у „Віснику Дніпропетровського університету” (1994, вип. 1, с. 102—116) відмічено, що Олександр Генріхович Гольдман був один із тих, „хто заклав основи сучасної фізики напівпровідників в Україні”. Тепер його ім'я відоме лише вузькому колу спеціалістів.

На початку 1938 р. Олександр Генріхович був: дійсним членом Академії наук УРСР, секретарем Відділу математичних і природничих наук, засновником і першим директором Інституту фізики АН УРСР, редактором створеного ним першого українського фізичного журналу „Фізичні записки”.

Ми мешкали в чотирикімнатній квартирі в новому академічному будинку по вул. Рейтарській №11, кв. 4. У батька був кабінет зі старанно підбраною багатотомною бібліотекою. За святковим столом ми зустріли новий 1938 р., сповнені надії, що він буде щасливим. Наступною святковою датою, котру завжди відмічали в нашій родині, було 19 січня — сімнадцята річниця одруження батьків. Знайомство їх було випадковим і малотривалим. Олександр Генріхович тоді вже був професором Київського політех-

нічного інституту. Його приятель професор В.Я. Підгаєцький запропонував поїхати на різдвяні свята в с. Великі Сорочинці до його батьків. На різдвяних святах увагу Олександра Генріховича привернула життєрадісна, активна учасниця хору Ліза Свердловська. Вона була п'ятою дитиною в багатодітній сім'ї козака Павла Свердловського. Ліза вчилася в Сорочинській учительській семінарії. Олександр Генріхович відчув, що саме вона є єдиною, бажаною. Він освідчився Лізі в коханні, запропонував „руку і серце”. Після оформлення свого шлюбу в загсі вони вінчалися в Успенській церкві у Великих Сорочинцях на Водохрестя, 19 січня 1921 р.

Через кілька днів подружжя поїхало в Київ. У квартирі Олександра Генріховича на вул. Кудрявській постійно лунав спів молодої дружини. Мама була молодша за батька на тринадцять років.

Через рік до маминого співу приєднався мій плач, а ще через півтора роки цей дует поповнився плачем мого молодшого брата Петра.

Змінювались посади, котрі обіймав мій батько, змінювались квартири, у котрих ми мешкали, але в них постійно лунали українські пісні в маминому виконанні. Батько любив працювати, коли мама співала. Наближався кінець

січня, а разом із ним довгожданий день мого повноліття, але різкий стукіт у двері порушив нічну тишу з 22 на 23 січня 1938 р., зруйнував наші долі, наші плани.

Прибулі мали ордер на арешт Олександра Генріховича за підписом народного комісара внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова по підозрі в терористичній діяльності. Почався старанний обшук, щось шукали в книгах. Прибулі забрали рукописи, друковані роботи й усі документи. Батька вивели з квартири. Опечатали дві кімнати. Через кілька днів вивезли всю бібліотеку батька. З дня на день ми чекали повернення Олександра Генріховича, бо вважали, що з'ясується це непорозуміння. Сподівались на чудо, яке так і не відбулось. Як з'ясувалось двадцять років потому, вже через тиждень після арешту батька Президія Академії наук УРСР прийняла рішення від 29 січня 1938 р., яким позбавила його звання академіка і звільнила від посад, котрі він обіймав в АН УРСР, „як заарештованого органами НКВС”, порушуючи цим устав Академії наук УРСР. Восени 1938 р., коли ще продовжувалось слідство по справі батька, Управління справами АН УРСР запропонувало нам звільнити ще і ту частину квартири, де ми жили. Натомість пропонували приміщення, малопродатні для життя. Безуспішними були намагання мами потрапити на прийом до президента Академії наук. Її прийняв лише віце-президент Академії наук академік О.Г. Шліхтер. Його слова були пророчими: „Не плачте, Єлизавета Павлівна, перемелеться — мука буде”.

Мамі не вдалось відстояти наше право на відповідну житлову площу. Крім того, маминих родичів турбувала її доля, бо в ті часи були випадки, коли заарештовували і дружин репресованих. Ці обставини змусили нас прийняти нелегке рішення — виїхати з Києва. Слідство по справі батька ще тривало, а органи НКВС повернули нам тисячотомну бібліотеку батька. Першочерговим

завданням було знайти притулок для бібліотеки, щоб зберегти її до кращих часів. У ті страшні роки люди боялись спілкуватись з рідними заарештованих. Однак сім'я батькових друзів Є.Ф. Подчибій погодилась зберегти бібліотеку батька в коморі під сходами. Там вона зберігалася півтора роки.

У середині учбового року в жовтні 1938 р. ми з мамою виїхали з Києва. Мама переїхала в Полтаву, де жила її сестра. Чоловік сестри не хотів давати притулок дружині „ворога народу”, тому мама жила в „кутку” на околиці Полтави, важко працювала фасувальницею в аптеці.

Я переїхала в Харків до дяді, маминого брата, де могла жити лише півроку, до закінчення середньої школи, тобто до 1 липня 1939 р.

Так під кінець 1938 р. батько все ще находився під слідством у Києві, мама працювала в Полтаві, я вчилась в школі в Харкові, а мій брат, тяжко захворівши запаленням легенів, помер ще весною 1938 р. Колись дружня, щаслива сім'я була цілком зруйнована.

Весною 1939 р. я закінчила з відзнакою середню школу, що тоді давало право на вступ до вузу без екзаменів і співбесід. Я подала документи в Перший харківський медінститут і отримала повідомлення про те, що я зарахована на перший курс. Це була надзвичайно радісна звістка, але передчасна. Перед початком учбового року мого прізвища не було в списках першокурсників. Лише після бесіди з деканом факультету мене оформили студенткою. Це означало, що я могла продовжувати навчання, мати прописку і місце проживання.

У листопаді 1939 р. я вперше за два роки отримала від батька вісточку — листівку з Харківської пересильної в'язниці № 6.

Батько просив мене домагатися побачення з ним і клопотатися про перегляд його справи. Мені не дали дозволу на побачення ні начальник в'язниці, ні проку-

рор, до котрого я ходила на прийом. З батьком спілкувався лише адвокат, до якого я звернулась за допомогою. Він сповістив йому, що заяву про перегляд справи слід писати з місця заслання. Мені не дозволили передати батькові гроші, не дивлячись на те, що 700 карбованців, відісланих мамою ще в Лук'янівську в'язницю в Києві, він не отримав. Мені дозволили лише передати посилочку із продуктами, котрі були невеликою підтримкою в далекій дорозі.

Постановою Особливої наради при Наркоматі внутрішніх справ СРСР від 5 жовтня 1939 р. Олександр Генріхович був засланий у Казахстан „за участь в антирадянській націоналістичній організації на п'ять років до 22 січня 1943 р.” Цією постановою батько не був позбавлений права голосу, не було назви населеного пункту заслання. Це давало ще надію залишитись в Алма-Аті. Про це пізніше писав батько в одній із заяв: „Співробітник першого спецвідділу НКВС СРСР, оголошуючи постанову Особливої наради 28 жовтня 1939 р., заявив мені, що я буду залишатись в Алма-Аті, де зможу працювати за фахом і буду мати можливість викликати туди свою родину. Між тим після прибуття в Алма-Ату 23 грудня 1939 р. я дізнався, що ні один із засланих в Алма-Аті не залишається” [1]. В останні дні 1939 р. на 55-му році життя Олександр Генріхович прибув в Акмолінськ без грошей, без документів за винятком довідки заслання. На щастя світ не без добрих і чуйних людей, котрі дали в себе притулок зовсім незнайомій старій і слабкій людині. Ними були Мурзіни: бухгалтер Тихон Федорович і вчителька Катерина Логгвинівна. У них перший час жив і столувався батько.

Про своє враження від Акмолінська того часу батько писав у листі до академіка О.В. Богомольця: „Акмолінськ — обласний центр, але мало чим відрізняється від села. Середня школа є тут вищим типом учбового закладу. Для фізики й фізика тут немає застосування” [1]. З 15 січня 1940 р. Олександр

Генріхович почав працювати вчителем фізики в шостих, сьомих класах середньої школи № 1. Як завжди, він виявляв ініціативу й винахідливість, підготовлював досліди, складав індивідуальні завдання. У його характеристиці відмічено: „зразково дисциплінована людина”, „учні на екзаменах довели глибокі, міцні, усвідомлено засвоєні знання. На уроках систематично проводяться індивідуальні контрольні роботи” [1].

Так після блискучого захисту дисертації в Лейпцизькому університеті, визнаної визначною (*et gregia*), він викладав фізику в школі. Учбове навантаження по фізиці було невеликим, а оплата — низькою, тому батько викладав ще й латинську мову в медшколі. Цю мову він вивчав ще наприкінці XIX ст. у Першій київській гімназії ім. Св. Володимира, котру закінчив в 1901 р. із золотою медаллю. У наказі директора по медшколі від 21 липня 1942 р. була оголошена подяка „тов. Гольдману за виявлену старанність у роботі по підготовці учнів у ввіреній мені школі” [1].

Вечорами батько обдумував план клопотання щодо перегляду його справи. Першим кроком у вирішенні цієї проблеми був лист батька до колеги по роботі в Президії Академії наук УРСР академіку О.В. Богомольцю. Олександр Генріхович писав:

„1. Впродовж усього слідства, при всіх обставинах, я незмінно заявляв про свою повну невинність (всі протоколи по моїй справі містять у собі заперечення пред'явлених обвинувачень).

2. Моя справа не була передана до суду, що свідчить про те, що прокуратура в поданих їй матеріалах не вбачає достатнього обґрунтування складу злочину.

3. Я впевнений, що моя справа виникла в результаті мерзотного наклепу” [1].

Далі батько підкреслює, що він звертається до Олександра Володимировича як президента Академії наук УРСР і депутата Верховної Ради СРСР із цією заявою з упевненістю, що „Ви зробите

все можливе, щоб розгляд моєї діяльності було доведено до кінця, що виявить цілком мою невинність, і щоб моє добре ім'я й честь були повністю відновлені” [1]. Ніякої відповіді на цю заяву не було. Тому першого квітня 1940 р. батько відіслав апеляційну скаргу Генеральному прокуророві СРСР Панкратьєву, де провів детальний аналіз слідства, у ході якого знімалися одні обвинувачення й замінювались іншими. Так, ордер на арешт у січні 1938 р. був підписаний наркомом внутрішніх справ СРСР М.І. Єжовим за обвинуваченням в активній участі в антирадянській терористичній організації. Весною 1938 р. слідство відмовилось від цього обвинувачення. Замість нього літом 1938 р. висунуто нове — у шпигунській діяльності: „ в ніч з 27 на 28 липня слідчі жорстоко били мене, вимагаючи, щоб я написав зізнання в своїй немов би шпигунській діяльності. Під час езекуції я п'ять чи шість разів непритомнів. Езекуція повторилась в ніч із першого на друге серпня” [1]. Як пізніше відмічали лікарі, тоді батько переніс інфаркт. Пізніше „слідство відмовилось від пред'явленого мені обвинувачення в шпигунській діяльності через те, що не мало абсолютно ніяких підстав обвинувачувати мене в такій діяльності” [1]. Далі було висунуто нове обвинувачення в шкідництві й антирадянській агітації. Дані обвинувачення не були прийняті прокуратурою для передачі до суду, так як вони не були достатніми. Тому справа була передана на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, коли народним комісаром був Л.П. Берія. Відповідно до постанови Особливої наради від 5 жовтня 1939 р. він був висланий у Казахстан на п'ять років за „участь в антирадянській націоналістичній організації”.

Майже через рік прийшла нерадісна відповідь з прокуратури за № 13/36543л від 24 лютого 1941 р., в котрій повідомлялось: „Ваша скарга перевірена і залишена без задоволення. Підстав для пе-

регляду Вашої справи Прокурор СРСР не знаходить” [1].

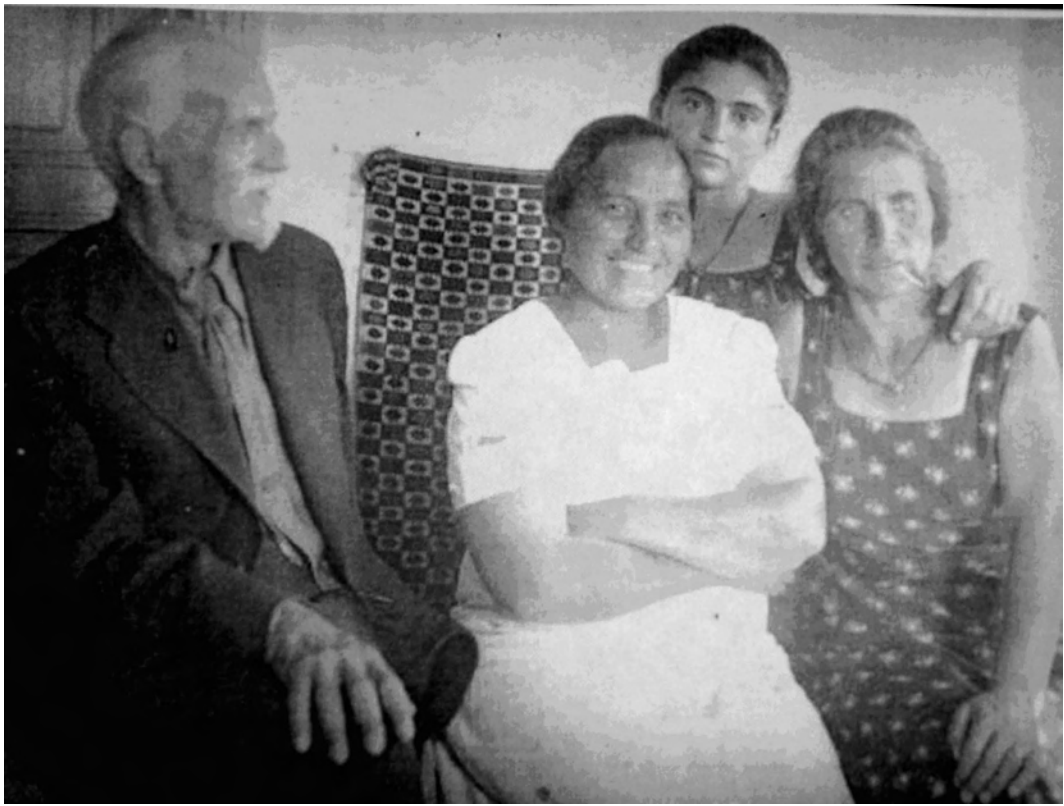
Щоб прискорити розгляд справи в прокуратурі, батько відіслав лист у газету „Правда”, бо в ній у той час приділяли увагу розгляду справ наклепників, від дій яких потерпіли чесні радянські громадяни. Батько писав, що „систематичні наклепи групи співробітників Інституту фізики Академії наук УРСР утворили ґрунт, на якому легковірність органів слідства призвела до мого арешту, утриманню в ув'язненні й, нарешті, до заслання в Казахстан”. Далі просив, „щоб, нарешті, моїй справі було приділено органами прокуратури належна увага”, і далі „щоб була відновлена моя честь радянського громадянина й щоб винні в підриві цієї моєї честі були виявлені й відповіли перед радянською громадськістю” [1]. Цей лист батько посилав разом із копією виславної раніше заяви в прокуратуру. Відповіді на лист не було.

Затримка в перегляді справи примушує батька змінити план дій. Він ставить як першочергове завдання зібрати навколо себе родину й працювати за фахом.

Оскільки казахський університет оголосив конкурс на посаду професора, то батько відіслав заяву в Наркомат освіти КазРСР. Відповідь була короткою: „надати роботу в Казахському університеті не можемо, бо не можемо визначати ваше місце проживання” [1].

У зв'язку з такою відповіддю батько посилав заяву в НКВС КазРСР, в якій прохає „розглянути питання про можливість більш доцільного використання мого досвіду й знань на роботі у вузі м. Алма-Ата” [1]. Подібні заяви він відіслав: народному комісару внутрішніх справ СРСР Л.П. Берія і прокурору СРСР. Відповідей не було.

Через деякий час після прибуття в Акмолінськ батько найняв окрему кімнату з кухнею. Це була дуже важлива подія. Тепер він жив самостійно й міг викликати до себе родину, переславши відпо-

На передньому плані (зліва — направо): О.Г. Гольдман, Е.Л. Мурзіна, Є.П. Гольдман, на другому плані дочка академіка З.О. Гольдман (зараз З.О. Шиліна)

відні документи, необхідні для придбання залізничних квитків.

Умови життя в Акмолінську того часу були надзвичайно важкими. У місті не було водогону. Питну воду у відрах носили від водокачок, котрих було декілька в місті, а також розвозили в бочках. Не було центрального опалення. Обігрівались приміщення пічками, котрі топили кам'яним вугіллям. Зима в Акмолінську довга, люта, з буранами, а літо коротке, спекотне.

Постачання міста було кепським. Час від часу я посилала з Харкова посилки. Так, у листі від 23 березня 1940 р. писала: „Я тобі вислала п'ятизначні й чотиризначні таблиці логарифмів, 2 тонкі зошити, 1 кг цукру піску, трохи цукру рафінаду, біля двох кілограмів цукерок, кіло печива” [1]. Листи від батька приходили регулярно. Не здійснювались наші сподівання на перегляд справи

батька, не здійснювалась надія хоча б на зміну місця його заслання. В одному з листів я писала батькові: „при зміні твого місця проживання чи без неї мама переїде до тебе. А де я буду, це буде видно” [1].

Ми приймаємо з мамою рішення: переїхати в Акмолінськ після закінчення навчального року в медінституті. Неприпустимо, щоб батько зимував ще й наступний рік у самоті. Подолавши відстань біля 4000 км, через чотири доби мандрів ми приїхали в Акмолінськ. Наша довгоочікувана зустріч була радісною, але зі слізьми на очах, бо з нами не було мого молодшого брата, померлого від запалення легенів ще весною 1938 р. і похованого на Україні. У міру наших можливостей ми створили в кімнаті затишок. Через деякий час запросили до себе родину Мурзіних, котра гостинно прийняла в себе Олек-

сандра Генріховича, змученого тяжкою дорогою, зовсім не знайомого. На добру згадку про цю зустріч ми зробили кілька фотографій.

Ми сердечно вдячні цьому подружжю, котре допомогло Олександрю Генріховичу в скрутну годину.

Швидко промайнуло коротке, спекотне акмолінське літо, сповнене різними турботами. Справу батька ще не переглянули, він не отримав дозвіл на зміну місця заслання. Матеріальне становище родини було дуже скрутне. Про це свідчить лист батька до Є.Ф. Підчибій: „Нам дуже потрібні гроші й тому просимо вислати нам 200 карб., котрі Ви отримали за другу книжкову шафу, продану Люсі” [2]. Закінчувались мої студентські канікули. На сімейній нараді вирішили, що я все-таки буду продовжувати навчання в Харкові, у медінституті, а під час зимових канікул поїду до Києва, запакую всі книги наукової бібліотеки батька й відправлю їх малою швидкістю в Акмолінськ. У листі з Києва від 9 лютого 1941 р. я писала батькам: „Вчора закінчила пакування книг. Вийшло 12 ящиків. Ви собі не можете уявити, наскільки важко було придбати 9 ящиків (три в нас були). Завтра останній етап роботи — здати на товарну станцію” [1].

У квітні 1941 р., за три місяці до початку Великої Вітчизняної війни, бібліотека благополучно прибула в Акмолінськ. У батька з'явилась можливість виконувати науково-методичну роботу. У другому листі до академіка О.В. Богомольця від 14 квітня 1941 р. батько писав: „Чи не можу я одержати з Києва будь-яку роботу за фахом. Я міг би взяти на себе складання підручника з фізики чи з одного з розділів фізики відповідно до вимог програми. Або ж складання науково-популярної книги з фізики. Чи то переклад будь-якого фізичного курсу або монографії з іноземної мови...” [1]. З подібним проханням батько звертався й до відомого фізика Я.І. Френкеля: „Я міг би взяти

на себе переклад італійського підручника по фізиці Регісса „Fisica generale” у двох томах і інше” [3]. Ці листи залишились без будь-яких відповідей. Такий був час. Однак бібліотека відіграла надзвичайно важливу роль у справі поновлення документів про наукову ступінь батька, дала йому можливість працювати над винаходом і раціоналізаторськими пропозиціями, а я почала систематичне вивчення вищої математики.

Неймовірно тяжким потрясінням для нашого народу був напад фашистської Німеччини. Весною 1941 р. я успішно здала всі заплановані екзамени. Перемагаючи найрізноманітніші труднощі, на початку липня я приїхала в Акмолінськ. Я помітила, що в нашій невеликій кімнаті з'явився „кабінет” батька. Його утворював маленький окремих стіл і стовп ящиків із книгами, складеними в певній системі, завдяки якій батько міг дуже швидко знайти потрібну книгу. Я в цьому переконалась, коли мені була потрібна книга з описом арифмометра.

У люту зиму 1941—1942 рр. батько тяжко захворів крупозним запаленням легенів. Температура була дуже високою, часом він непритомнів. Стан здоров'я був критичним. Врятувати його міг тільки сульфідин, котрий тоді був надзвичайно дефіцитним препаратом. Мама вмовила лікаря, котра зберігала цей препарат для своєї дитини, передати його нам. Лікування сульфідином, ретельний догляд за тяжко хворим зробило чудо. Батько поступово одужував. Через деякий час він повернувся до життя і роботи.

Власна наукова бібліотека дозволила батькові трохи розширити свою діяльність в Акмолінську. Прагнучи віддати свої знання й досвід захисту Батьківщини, батько вивчав вечорами питання газової розвідки. На початку 1942 р. він розробив індикатор газу „Голаген”, в якому доцільно використав закони розподілу газів у повітрі, тому його чут-

ливість була у двадцять разів більша, ніж в існуючих індикаторів, і малий проміжок часу, необхідний для виявлення газу. На тому ж принципі він розробив і газовимірник „Голаген”, котрий дозволяв за 1 хв визначити концентрацію газу з точністю 15—20%. Ці винаходи були зареєстровані в Бюро по справам винахідництва НКО СРСР під № 6964хім від 12 березня 1942 р. і під № 37285/хім від 10 червня 1942 р. Довше року Олександр Генріхович терпляче й ґрунтовно доводив вірність і оригінальність винаходів, листуючись з Експертним науково-дослідним хімічним інститутом Червоної Армії. Лише в грудні 1943 р. батько отримав повідомлення з Бюро по справам винахідництва про те, що 15 жовтня 1943 р. йому видане авторське свідоцтво за № 4330с, котре не підлягає опублікуванню, і далі „Авторське свідоцтво гр. Гольдмана зберігається БВНКО в справі № 6964хім” [1]. Ситуація парадоксальна.

У листі в Комітет партконтролю ЦК ВКП(б) від 30 серпня 1942 р. батько відверто й критично писав про суть листування із цим інститутом: „з подивом і гіркотою я впевнився, що укладач експертизи — неук (невіглас). Він не зумів прочитати і розібрати теоретичні основи винаходу”, і далі: „цю малограмотну писанину науково-дослідний інститут Червоної Армії скріплює своїм підписом”. Враховуючи теоретичний рівень присланих рецензій, батько в листі в цей інститут пропонував написати книгу „Фізичні і математичні питання побудови приладів для газової розвідки”. Відповіді на цю пропозицію не було. В одному з листів у Комітет партійного контролю Олександр Генріхович із сумом відмічає: „Очевидно, марні мої зусилля знаннями принести користь” [1].

Олександр Генріхович постійно прагнув розширити коло своєї діяльності. Така можливість з’явилась, коли в Акмолінськ на початку Великої Вітчизняної війни переїхало Ленінградське відділення Союзтрансекспорту НКШС

(Лентранспроект). Із червня 1942 р. батько працював там після роботи в школах учителем. Він входив у групу, котра вела розрахунки стоку весняних вод, коротко — в групі стоку. Розрахунки стоку необхідні для проектування мостів. Крім повсякденної роботи, він виконав 7 раціоналізаторських робіт. Разом з інженером М.М. Чегодаєвим розробив таблиці і шкали для гідравлічних розрахунків, котрі значно скорочували час на їх виконання.

В отриманій характеристиці відзначалось, що „інженер Гольдман завдяки своїм широкому теоретичним знанням у галузі гідравліки й математики став виконувати в групі ряд завдань по дальшій раціоналізації й удосконаленню діючих прийомів, давши зі свого боку ряд цінних пропозицій у цій галузі” [1].

Олександр Генріхович завжди прагнув доводити до кінця почату справу. Переїхавши у Вологду, батько продовжував деякий час займатися проблемами гідравліки. Він виявив загальні закономірності поглинання води ґрунтом, виходячи з хаотичного розміщення часток різної форми. Ці матеріали лягли в основу його виступу в Москві, в 1945 р., в лабораторії фізики ґрунту однойменного інституту. Батько писав в Акмолінськ колишньому колезі М.М.Чегодаєву: „Доповідь зібрала досить багато людей і викликала жваву дискусію” [1]. Пізніше була опублікована його стаття „О впитывании воды почвой”.

Зовсім іншим питанням довелося займатися батькові в 1943 р., коли Облпромсоюз звернувся до нього з проханням дати їм інформацію про фосфор для виготовлення сірників. Батько підготував досить детальну довідку на шести сторінках. У ній були наведені хімічні реакції, будова електричної пічки, описані властивості білого і чорного фосфору, а також його застосування при виготовленні сірників. Роботу виконав ґрунтовно, як і все, що він робив.

Підводячи підсумки своєї діяльності в Акмолінську, Олександр Генріхович із

Довідка про відбуття О.Г. Гольдманом строку заслання та перепустка для його переїзду у Вологду

сумом відмічав, що „я міг застосувати лише невелику частку накопичених знань і вмінь” [1].

У кінці січня 1943 р. батько отримав довідку про те, що він „відбув строк заслання в Акмолінську й звільнений після відбуття строку” [1]. На підставі цієї довідки батько отримав паспорт з обмеженням по ст. 38. Це означало, що він не має права жити в таких наукових центрах, як Москва, Ленінград, Київ, Одеса, де є фізичні інститути, в яких міг би „довести до кінця початі й частково виконані розробки нових типів фотоелементів і покращення діючих, застосування напівпровідників для виявлення шкідливих газів, парів” [1].

Таким чином, обмеження щодо місця проживання для батька означало обмеження за родом діяльності без вказівки на термін його дії. Майже 15 років бать-

ко жив і працював, скутий цим обмеженням.

Після отримання паспорта зажеврїла надія повернутися до науково-педагогічної роботи на Україні. Першим кроком на цьому шляху був лист батька до народного комісара освіти М.П.Кисленка, відісланий у березні 1943 р. У листі-відповіді М.П. Кисленко радив звернутися до Академії наук УРСР, котра тоді перебувала в м. Уфа.

У листі від 11 квітня 1943 р. до президента Академії наук УРСР академіка О.О. Богомольця батько прохав: „розглянути питання про надання мені можливості продовжувати свою наукову роботу при Академії наук УРСР” [1]. У листі-відповіді з Уфи за № 10141 від 3 червня 1943 р. повідомлялось, „що Ваша заяви від 11 квітня 1943 р. направлена на вирішення. Як тільки буде отримано відповідь, негайно Вас повідомимо. Віце-президент АН УРСР академік О. Палладін” [1].

Не отримавши відповіді, батько послав нагадування 22 серпня 1943 р., на яке була відповідь за № 14867 із Уфи, в котрій сповіщалося, що питання, про які йде мова, „будуть розглянуті після переїзду Академії наук у Москву... Про рішення Вас повідомимо. Вчений секретар Президії АН УРСР І.Супруненко” [1]. Оскільки відповіді не було, батько послав нагадування, на яке отримав лист № 329 від 22 грудня 1943 р., в котрім радили: „по справі, котра Вас цікавить і по питанням, про які йшла мова в попередніх листах, Вам треба звернутись безпосередньо в Раднарком УРСР (м. Харків) і особисто до заст. Голови Раднаркому УРСР тов. Бажана М.П. Вчений секретар АН УРСР І. Супруненко” [1].

Батько втратив надію на можливість жити і працювати за фахом на Україні. Щоб вести пошуки роботи за фахом за межами України, необхідно було мати документи про вчений ступінь. Усі документи про освіту й вчені ступені забрали працівники органів НКВС при арешті й не повернули навіть після лис-

та батька з Акмолінська. У цій дуже складній ситуації допомогла бібліотека батька. У ній збереглася книга „Розвиток науки в Київському університеті за сто років”, де була надрукована стаття академіка О.Г. Гольдмана „Фізика за 100 років у Київському університеті” і вміщена фотографія Олександра Генріховича зі своїми колегами. Під нею підпис: „Акад. О.Г. Гольдман, проф. С.Д. Герцрікен та інші”. Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 13 січня 1934 р. академікам надається вчений ступінь доктора наук довічно. На підставі цих документів Акмолінський відділ народної освіти видав батькові документ, котрий свідчив про присвоєння йому вченого ступеня доктора наук.

Не маючи можливості жити й працювати за фахом на Україні, Олександр Генріхович послав ґрунтовну заяву голові Комітету по справам вищої школи С.В. Кафтанову з проханням надати йому викладацьку роботу у вищій школі. Через деякий час батько отримав лист № 12-14-01/11 від 11 січня 1944 р. за підписом начальника відділу кадрів Комітету по справам вищої школи Н.А. Михайлова, в якому сповіщалося: „За домовленістю з Наркомосвіти РСФРР Ви призначаєтесь на роботу у Вологодський державний педінститут (ВДП)” [1]. Через кілька днів Олександр Генріхович отримав Наказ по Наркомосвіти РРФСР КК 9/05/068 від 15 січня 1944 р. за підписом заст. народного комісара освіти РРФСР С.А. Новікова наступного змісту: „Призначити Гольдмана Олександра Генріховича на посаду професора кафедри фізики Вологодського педінституту” [1]. Одночасно нарком освіти РРФСР вислав Олександрю Генріховичу всі документи, необхідні для виїзду у Вологду у військовий час. Наша радість була безмежною, але передчасною. Дирекція Вологодського педінституту сповіщала, що вона: „не може надати квартиру й має намір зберегти навантаження працюючих викладачів” [1]. Дієву силу мала наступна

урядова телеграма за підписом зам. наркома освіти С.А. Новікова від 25 березня 1944 р. на ім'я директора педінституту Г.Н. Лебедева: „Пропоную терміново забезпечити роботою й квартирою професора фізики Гольдмана. Виконання телеграфуйте” [1]. Так уперше за останні роки з'явилась можливість змінити місце проживання й мати роботу за фахом. Однак наш виїзд ускладнювався великою бібліотекою, котру не можна було ні переслати посилками, ні відправити малою швидкістю, бо тоді ще йшла війна.

Зваживши всі обставини, ми на сімейній нараді вирішили їхати у Вологду товарним вагоном („теплушкою”) разом із бібліотекою. Дорожній відділ міліції Карагандинської залізної дороги 19 квітня видав нам відповідну перепустку № 365259, бо батько вважався залізничником, оскільки працював у Лентранспроекті. Їхати в „теплушці” ранньою весною було дуже тяжко. У листі до акмолінської колеги батько писав: „Наша подорож Акмолінськ-Вологда була достатньо тривалою — 22 дні. Оскільки ми їхали у вагоні, одну половину якого займали ми й сім'я одного залізничника, а другу половину — три корови й усі ящики моєї бібліотеки, Ви можете уявити собі, як ми прагнули скоріше прибути на місце призначення” [1]. В іншому листі батько коротко відмітив, що переїзд був „на межі наших фізичних сил” [2].

Надвечір 30 травня 1944 р. ми, дуже стомлені, прибули на ст. Вологда. Нас ніхто не зустрів, незважаючи на попередньо послану телеграму дирекції інституту. Холодну північну ніч ми провели біля ящиків із вантажем. За нами приїхали лише ранком наступного дня після телефонної розмови батька з директором інституту. Такою холодною в прямому й переносному значенні цього слова була зустріч колишнього засланця.

Близькість Вологди до Москви дозволяла батькові досить часто бувати там по 2—3 дні, відвідувати бібліотеки, магазини Учторгів й інше. Повернення із

заслання Олександра Генріховича стало відоме вченим Москви й Ленінграда. Через рік після повернення, весною 1945 р., Олександр Генріхович отримав

особисте запрошення в Москву й Ленінград на святкування 220-ліття АН СРСР за підписом президента АН СРСР академіка Комарова.

1. *Особистий архів* З.О. Шиліної.
2. *Гольдман* Олександр Генріхович — український фізик, академік АН УРСР, доктор фізико-математичних наук. — Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5239, спр. 169, арк. 32.
3. Там само, Арк. 39.

Отримано 23.10.2008

З.А. Шилина

Академик А.Г. Гольдман. Годы ссылки

Приведены малоизвестные обстоятельства жизни и деятельности Александра Генриховича Гольдмана в тяжелые годы ссылки. Отмечено, что помогло ему выжить и вернуться к научно-исследовательской работе.

О.П. Безлуцька

Йосиф Конрадович Пачоський: історіографія проблеми

Проаналізовано наукові, науково-популярні, публіцистичні, літературні джерела щодо біографії і наукової діяльності Й.К. Пачоського, розділені на три періоди: перший — дореволюційний період вивчення життєвого шляху та наукової діяльності вченого (1882—1917), другий — радянський (1917—1989), третій — сучасний (1989 р.). Окрім вітчизняних, висвітлено праці дослідників із Польщі.

Проблема вивчення історичних постатей — сьогодні одна з найбільш актуальних в історії науки. Й.К. Пачоський є відомим й невідомим сучасним дослідникам. Висвітлення його особи в історіографії є достатньо однобічним. Учений, який відрізнявся багатогранністю наукових інтересів, займався флористикою, систематикою, фітоценологією, лісівництвом, садівництвом, ентомологією, вивченням хребетних тварин, мисливством, охороною природи, належить до найцікавіших представників свого часу. Проте, не дивлячись на велику кількість студій, присвячених йому, коло проблем, що в них розглядаються, не може дати цілісного

уявлення про особу та діяльність вченого. Переконає в цьому систематизація джерел з досліджуваної проблеми. Тим більше, що саме систематизація джерел окремо не висвітлюється в українській науці та є причиною іноді досить поверхового аналізу проблем життя та наукової спадщини природознавця.

Мета даної статті — проаналізувати наукові, науково-популярні, публіцистичні, літературні джерела стосовно біографії і наукової діяльності Й.К. Пачоського.

Незважаючи на свою вагому роль у вітчизняній історії та науці, постать Й.К. Пачоського отримала загалом недостатнє висвітлення та неоднозначну